

IfWT

Institut für die Welt der Türken
Türklerin Dünyası Enstitüsü

SEMPOZYUM BİLDİRİ KİTABI

1. ULUSLARARASI
TÜRKLERİN
DÜNYASI
SOSYAL
BİLİMLER
SEMPOZYUMU

1. INTERNATIONAL
WORLD
OF TURKS
SYMPOSIUM OF
SOCIAL
SCIENCES

ANTALYA 11-14 MAYIS 2017

EDİTÖRLER

Osman Kubilay GÜL
Celal Can ÇAKMAKCI

Türklerin Dünyası Enstitüsü (Institut für die Welt der Türken)
Gotse Delcev Üniversitesi (Gotse Delcev University)

I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sempozyumu
(I. International World of Turks Symposium of Social Sciences)
Antalya - 11-14 Mayıs 2017

www.symposium-ifwt.org

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Osman Kubilay GÜL
Dr. Celal Can ÇAKMAKCI

Kapak Tasarımı

Bekir Gökhan DOĞAN

Telif Hakları Yasası Gereği İzinsiz Basılması ve Çoğaltılması Yasaktır

ISBN – 978-605-67570-1-3

ANKARA – 2017

MİTHRA’NIN ANADOLU İLE ETKİLEŞİMİ

Fatih İNAN*

Tarih öncesi çağlar ve Tarihi çağlar içerisinde insanlar tabiatları gereği birçok farklı inanca saygı duymuş, benimsemiş ve tapınmışlardır. Bu inançlardan biri de bizim bu çalışmada inceleyeceğimiz Mithra Kültü’dür. İlk olarak Aryan toplulukları arasında görülen Mithra, Antik Çağ pagan dünyası içerisinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Mithra’nın yani Mithraizmin tarihine baktığımızda Hindistan, İran ve Roma coğrafyalarında bulunduğu dönemlerle ilgili hâlâ cevaplanması gereken birçok soru bulunmaktadır. Çoğu noktası açık olan Mithraizm Antik Çağın en gizemli dinlerinden biri olarak hâlâ araştırmacıların ilgisini cezbetmektedir. Bizde bu çalışmamızda Hristiyanlık öncesi inançlar arasında oldukça geniş bir coğrafyaya yayılıp inanılan Mithra Kültü’nün Anadolu ile karşılıklı etkileşimini genel olarak inceleyeceğiz. Mithra’nın Anadolu’da kazandıkları ve Anadolu coğrafyasına kazandırdıkları tabi ki bir bildiride anlatılamayacak kadar geniş bir konudur. Ancak olabildiğince öz bir şekilde Mithra kültürünün bu coğrafyadaki varlığını okurlara sunma hedeflenmektedir. Mithra’nın Anadolu dışındaki varlığı ve gelişimi ile ilgili tartışmalara ise bu çalışmada değinilmemiştir. Sadece konunun daha iyi anlaşılması açısından Mithra’nın ortaya çıktığı dönemden Anadolu’ya gelene kadar yaşadığı serüvene kısaca değinilmiştir.

Hindistan’da *Mitra*, İran’da *Mithra* ve Roma’da ise *Mithras* şeklinde yazılan kelime¹ (Hinnels, 1994, s. 11); dost, arkadaşlık, güneş, adalet, anlaşma anlamlarına gelmektedir (Jones, 1915, s. 752; Wüst, 1932, s. 2132). Mithra, yeryüzünde ismi bilinen en eski tanrıdır (Yıldırım, 2008, s. 522). Aryan panteonunda başlangıçta önemsiz tanrılardan biriyken savaşçı Aryanlar arsında giderek ön plana çıkan (İznik, 2004, s. 635) Mithra, Aryan toplulukları içerisinde başladığı tarihi serüvenine Hindistan, İran, Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa coğrafyalarında devam ederken karşılaştığı yerlerdeki inançlarla ilişkilendirilen ve kendisine inananların gereksinimlerine göre kendini uyarlayan bir tanrı olmuştur. Böylelikle ışık, doğruluk, güneş ve savaş tanrısı olarak tanınan Mithra ilerleyen süreçte yeni özellikler kazanmıştır.

Mithra kültürü ile ilgili ele geçirilen ilk yazılı bilgiye 1907 yılında Boğazköy’de bulunan kil tabletler arasında rastlanmıştır. MÖ XIV. yüzyıla tarihlenen bir tablette karşımıza çıkan Mithra’ya, Hititliler ile Mitanniler arasında yapılan bir barış anlaşmanın şahidi ve koruyucusu olarak dua edilmektedir (Vermaseren, 1963, s. 13; Soudavar, 2014 s. 271). Hititler ile Aryan topluluklarından olan Mitanniler arasındaki bu belge aynı zamanda

* Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, @gmail.com.

¹ Burada da belirtildiği gibi Mithra’nın farklı coğrafya ve toplumlarda farklı şekillerde yazılışı mevcuttur. Biz bu çalışmamızda kelimenin her topluluk için değişik şekillerini kullanmak yerine *Mithra* tabirini hepsi için kullandık. Mithra adı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gershevitch, 1959, s. 33-34; Bonfante, 1978, s. 47-58.

Mithra'nın da Anadolu'daki ilk varlığını ortaya koymaktadır (İznik, 2004, s. 635).

Mithra'nın ikinci olarak karşımıza çıktığı yer MÖ 1200'lü yıllarda Hindistan'da yazıya geçirilen *Veda* metinleridir. Hint mitolojisinin en eski kaynakları olarak kabul edilen ve dört bölüme ayrılan *Veda*'ların en eskisi olan Rigveda içerisinde Mithra'nın adı geçmektedir. 1028 ilahiden oluşan Rigveda'da ilahiler değişik tanrılara hitap etmektedir. Bu ilahilerden sadece bir tanesi doğrudan Mithra'ya adanmış olmasına rağmen (Demirci, 1991, s. 62) Rigveda'nın birçok yerinde Mithra, Varuna ile anılmış ve Mithra-Varuna'ya birlikte dua edilmiştir (Kızıl, 2013a, s. 28; Vermaseren, 1963, s. 14). Hintlilerin büyük tanrısı Varuna ile birlikte anılmasıyla yeni sıfatlar kazanan Mithra, Varuna'ya yardımcı olarak gün boyu evreni gözetmekte ve Varuna'nın yağmurları yağdırmasından sonra bitkilerin büyümesine yardım etmektedir (İznik, 2004, s. 636).

Mithra ve Varuna birbirleriyle karşılıklı etkileşim hâlinde bulundukları eski Hindistan'da farklı özelliklere sahiptirler. Mithra “düşünen, açık, düzenli, sakin, iyi niyetli ve dinsel görünümüyle” egemen bir tanrı konumundayken Varuna “saldırgan, karanlık, ermiş, şiddetli, korkunç ve savaşçı görünümüyle” hükümdar bir tanrı konumundadır (Eliade, 2012, s. 237). Veda düşüncesinde kendi aralarında bir ayrım da bulunmaktadır. Bu ayrıma göre Mithra'nın gündüzleri Varuna'nın geceleri oluşturduğuna inanılmaktadır (Dumézil, 1988, s. 76-77). Sağ taraf Mithra'nın, sol taraf Varuna'nındır. Parlak ve canlılık renkleri Mithra'nın, siyah Varuna'nındır (Utrecht, 1975, s. 42).

Hiçbir şeyin kendisinden saklı kalmadığı, gözü güneş olan Mithra'nın, Vedalarda geçen görevlerinden biri de tanrılarla insanların arasını bulmaktır (Demirci, 1991, s. 62). Rigveda içerisinde Mithra'ya atfedilen ilahide Mithra'nın gücünden, yerde ve gökteki etkisinden, kutsal kanunu savunma çabasından bahsedilmektedir. Ayrıca bu ilahide 3 yerde Mithra'nın Aditi'den geldiği kaydedilmektedir (Campbell, 2015b, s. 71-72). Mithra'ya iki yerde Aditya ve bir yerde de Büyük Aditya olarak seslenilmektedir. Adil ve egemen kral olarak doğan Mithra, kanunlarına uyan herkesin kendisinin merhamet ve iyiliğinin güvencesi altında kalacağını taahhüt eder. İnsan ırkının koruyucusu Mithra merhametlidir, iyilik ve lütuf doludur. Kendi kudretiyle gökyüzünü aşan, en şerefli, şanlı ve ihtişam verici bir tanrıdır (Kızıl, 2013a, s. 28-29).

Hükümdarlığın barışçı, iyi niyetli, hukuki ve ruhban yönlerini canlandırarak Varuna ile hükümdarlık sıfatını paylaşan Mithra'nın rolü, Varuna'dan soyutlandığı zaman ikinci düzeyde kalır. İnsanlar arasındaki anlaşmaları kolaylaştıran ve insanlar arasındaki taahhütlerin yerine getirilmesini sağlayan Mithra'nın Hint Vedalarındaki yeri ve dinsel etkinlikteki önemi hem tamamlayıcısı hem de antitezi olan Varuna ile birlikte anıldığında ortaya çıkar. Mithra-Varuna çifti birbirini hem tamamlayan zıtlar hem de bir nevi çatışma içerisinde olanlar için daha sonra bir örnek olarak

gösterilmiştir (Eliade, 2012, s.247). Ancak Mithra ile Varuna çiftinin kaynaklarda ilk ortaya çıktığı coğrafya Hindistan değil Anadolu'dur. Hititlerle Mitanniler arasında yapılan anlaşmada Mithra ile Varuna diğer üç aryan tanrısıyla (İndra ve iki Aşvinler) birlikte bu anlaşmaya şahit tutulmuştur (Campbell, 2015a, s. 126).

Hindistan'dan sonra Mithra İran kaynaklarında karşımıza çıkmaktadır (Frye, 1975, s. 62-64). Aryan topluluklarının diğer bir kolunun İran'a yapmış oldukları göçler sonucu dini yorumlamada bazı farklılıklar olması doğaldır. Ancak hem ırk hem de dil bakımından gayet sıkı ilişkileri olan Hindistan ve İran'ın dinî yaklaşımları oldukça farklıdır (Korkmaz, 2013, s. 10; Yıldırım, 2016, s. 290). Bu farkı Mithra inancında da görmekteyiz. İranlıların atalarının Zerdüşt'ten önce Mithra'ya taptığı bilinmektedir. Mithra, İran'da Zerdüşt öncesi dönem, Zerdüşt dönemi ve Zerdüşt sonrası dönem olmak üzere üç farklı kısımda değerlendirilebilir (Alıcı, 2012, s. 138-139).

Avesta'da kendisinden söz edilen Mithra, MÖ IX. yüzyıldan itibaren hem Aryan göçleri ile İran içlerinde kendini göstermiş hem de gezgin *magi rahipleri*² aracılığıyla İran coğrafyasına ve komşu coğrafyalara yayılmıştır (Bilgin, 2003, s. 59; İznik, 2004, s. 636). Mithra; ahit, anlaşma, uyuşma, ittifak ve vaat anlamlarına geldiği Zerdüşt öncesi dönemde ahit anlamı üzerinden tanrılaştırıldığı kabul edilmektedir (Alıcı, 2012, s. 139). Mithra'nın Hindistan'da olduğu gibi ışık ve doğrulukla ilişkili olduğu ve her şeyi aydınlık içerisinde görüp insanları eşit bir şekilde yargıladığına inanılmaktaydı. Ancak monoteizmi vurgulayan Zerdüşt ortaya çıkınca Mithra'yı ve diğer pagan tanrıları reddetmiştir. Dolayısıyla Zerdüşt dönemde Mithra'nın etkinliği önemli ölçüde azalmıştır. Savaşçı ve pagan Mithra'yı Zerdüşt'ün kabul etmediğinin en önemli kanıtı olarak Avesta'nın Zerdüşt'e ait tek bölümü olan Gathalar'da Mithra isminin bulunmamasını gösterebiliriz. Ancak her ne kadar Zerdüşt dönemde Mithra ortadan kalktı gibi görünse de halk arasında Mithra'ya olan inanç varlığını sürdürmüştür. Din adamı sınıfını oluşturan magi rahipleri sayesinde de Mithra'ya tapınım devam etmiştir (Kızıl, 2013a, s. 32).

Zerdüşt sonrası dönemde ise bir *yazata*³ olarak ortaya çıkan Mithra, Ahura ile ilişkilendirilerek kaynaklarda tekrar geçmeye başlamıştır. Zerdüşt dönem Gathalarında Mithra adının bir kez bile geçmemesinin nedeni olarak Mithra'nın kardeşi olan Ahura'nın tüm özellikleri kendi bünyesinde topladığı gösterilmektedir. Fakat sonraki Avesta literatüründe Mithra yine Ahura ile bağdaştırılarak iki varlığa birden sonsuz, yüce ve kutsal iki tanrı olarak inanılmıştır (Taraporewala, 2011, s. 187). Avesta'da Mithra-Ahura olarak

² Magi rahipleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. İznik, 2002, s. 201-217.

³ *Yazata*lar, Ahura Mazda'nın iradesini daha ayrıntılı olarak yerine getiren ve bir grup küçük ruhlar veya tanrılar olarak kabul edilmektedir. Ancak daha sonraları Mithra'ya başka *yazata*ların yardım ettiği kabul edilmiştir Kızıl, 2013a, s. 34-35.

oldukça sık kullanılan Mithra, henüz Ahura Mazda biçimine bürünmemiş Ahura ile birleştirilir. Burada Avesta dönemi Mithra-Ahura'sının Veda metinlerinde geçen Mithra-Varuna'ya benzediği görülmektedir (Eliade, 2014, s. 91).

Mithra'nın etkisinin artmaya başladığı dönem Akhemenid İmparatorluğu (MÖ 550 - MÖ 330) zamanına denk gelir. İlk dönem Akhemenid yazıtlarında sadece Ahura Mazda'ya *tanrıların en büyüğü* şeklinde yakarılırken sonraları Ahura Mazda ile birlikte Mithra ve Anahita'ya da yakarıldığı görülmektedir. Bu üç tanrıya Akhemenid sülalesini ve imparatorluğunu kutsamaları için dua edilirdi. Zerdüş ritüellerde Hurşid'e yani maddesel olarak güneşe seslendikten sonra Mithra'ya yakarıldı. Mithra ışıktı, güneş değildi. Güneş onun en yakın arkadaşı ve maddi aracıydı (Taraporewala, 2011, s. 186-188). İran mitolojisinde Mithra'ya görevlerini yerine getirirken ve düşmanlarla savaşırken yardımcı olan Sraosha ve Raşnu gibi başka yardımcı tanrılar da bulunmaktadır. Sraosha, Mithra'ya inananlardaki günahları ortadan kaldırmada ve onları kötülüklerden korumada yardımcı olurken Raşnu adalet işlerinde Mithra'yı desteklemektedir (Goderdzishvili, 2012, s. 32; Alıcı, 2012, s. 153-156).

Mithra, Avesta'da Mihr Yaşt⁴ olarak bilinen 10. Yaşt'da detaylı olarak ele alınır (Gershevitch, 1959, s. 74-299; Avesta, 2014, 403-430). Avesta'da, Mitra semavi ışığın ruhudur. O, güneş doğmadan önce dağların zirvelerindeki kayaların üzerinde görünür; gün boyunca dört beyaz at tarafından çekilen iki tekerli arabasıyla geniş gökyüzünde dolaşır ve gece düştüğünde titreyen ışık parıltısıyla hâlâ dünya yüzeyini "hep uyanık, hep dikkatli" bir şekilde aydınlatır. O ne güneş, ne ay, ne de yıldızdır, bin kulak ve on bin gözüyle dünyayı izler. Mithra her şeyi duyar, her şeyi görür, her şeyi bilir; hiçbir şey onu aldatamaz. Dinî yeminlerde yalvarılan, sözleşmelerin yerine getirilmesini taahhüt eden, yalancıları cezalandıran Mithra böylece hakikat ve dürüstlük tanrısı haline gelmiştir (Cumont, 1956, s. 2-3; Avesta, 2014, 403-430).

Karanlık dağıtan ışık yeryüzünde mutluluk ve hayatı yenileştirir; ardından gelen ısı doğayı bereketlendirir. Mitra, *geniş otlakların efendisidir*, toprakları verimli hâle getiren birisidir (Avesta, 2014, s. 403-404). Mithra; artmayı rızıklandırır, bolluğu rızıklandırır, sığırları rızıklandırır, döl verir ve diriltir. O gökyüzünün sularını dağıtır ve bitkilerin topraktan çıkmasına sebep olur; kendi onurundan onlara sağlıklı vücutlar, bolluklar ve yetenekli nesiller sunar. O sadece maddi nimetlerin dağıtıcısı değil aynı zamanda da manevi avantajların da dağıtıcısıdır. Mithra, refah ile birlikte vicdanın barışı, bilgelik ve onur veren ve tüm kendisine adanmışlar arasında uyumun hüküm sürmesine sebep olan cömert ruhtur. Karanlık yerlerde yaşayan *Devalar* çoraklık ve her türlü ahlak bozukluğu ve kirlilikten muztaripler ile birlikte

⁴ Yaşt veya Yeşt olarak kullanılan kelime *ilahi* anlamına gelmektedir.

dünyaya yayılır. Mithra, onların entrikalarına karşı uyanık ve uykusuz, Mazda'nın evrenini korur. O kötülüğün ruhlarıyla durmaksızın mücadele eden ve iyilere hizmet edendir. Günahkârlar ayrıca onun gazabının korkunç felaketlerini hisseder. Gökyüzündeki yuvasından düşmanlarını gözetler tam teçhizatlı silahları ile birden onlar üzerine saldırır, onları dağıtır ve katleder. Mithra, kötülerin evlerini harap eder ve viran bırakır, ona düşman olan kabileleri ve ulusları yok eder. Diğer yandan sadık müttefiklerine ve onların askeri seferlerine şefkatlidir. Düşmanlarının saldırıları Mithra için feci şekilde öfkelenindir, onlara karşı zafer garanti edendir (Cumont, 1956, s. 3-4; Boyce, 1990, s. 27-29). Mithra, kıyamet koptuktan sonra insanların iyilik ve kötülükleri tartılırken hakemlik yapan tanrılardan birisidir (Yıldırım, 2008, s. 580).

Bu özelliklere sahip Mithra, İran dışına çıktıktan sonra başka coğrafyalardan da etkilenmiştir. İran'dan sonra Mithra'ya baktığımızda komşu ülke Babil'de Keldanilerden etkilendiğini görüyoruz. Zaten komşu olan ve magi rahipleri vasıtasıyla daha da yakın ilişki kuran İran ve Babil inançları etkileşime geçmişlerdir. Keldaniler arasında yaygın olan gök cisimlerine tapınım ile birlikte astroloji son derece gelişmişti. Her ne kadar Babil ve İran inançlarında bazı benzerlikler olsa da erken İran inançlarında görülmeyen bu astrolojik sistemle karşılaşma sonucu, Mithra tapınaklarında güneş ve ay büstleri ile Zodyak dairesi görülmeye başlamıştır (Jones, 1915, s. 753). Babil'de Keldanilerin güneş tanrısı Samaş ile benzeştirilen Mithra, gezegenleri ve yıldızları öğrenerek kendi bünyesine dâhil etti. Zamanla Armenia coğrafyası yani Doğu Anadolu'ya doğru ilerledi ve buradan da Anadolu içlerine yayıldı (Wüst, 1932, s. 2134-2135; Russell, 1990, s. 2683-2686). Babil'den gelen Mithra'ya baktığımızda daha önceleri doğrudan İran'dan Anadolu'ya gelen Mithra'dan farklı özellikler taşıyordu. Buradan da Roma dönemi Mithra'sıda da yoğun olarak kullanılan göksel cisimler ve gezegenlerin temelini Babil'den geldiği anlaşılmaktadır.

İran'dan sonra Mithra'nın görüldüğü yerlerden birisi de Anadolu'dur.⁵ Tarihte ilk defa Mithra'nın Anadolu coğrafyasında kayıt altına alınması Mithra'nın Anadolu ile binlerce yıllık bir geçmişini bizlere göstermektedir. Ancak daha sonra Anadolu'daki Mithra varlığını Pers dönemine kadar kaynaklardan takip edemiyoruz. Özellikle Anadolu'nun doğusu ekonomik ve kültürel olarak Medlerden Sasanilere uzanan süreçte yaklaşık 1000 yıla yakın Perslerin etkisini görmesine rağmen bu topraklara ciddi yatırım yapılmamıştır. Ancak Zerdüştlük ile bu coğrafyayı inanç sistemleri temelinde etkilemişlerdir (Widengren, 1979, s. 676). Bugün kullandığımız *Doğu Anadolu'nun makûs talihi* deyiminin tarihsel kökenlerini bizlere gösteren Persler, Akhemenid İmparatorluğu döneminde ise sadece Doğu Anadolu değil hâkimiyet

⁵ Mithraizm'in Anadolu'da yayıldığı yerler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. İznik, 1999, s. 43-165; Güran, 2010, s. 18-95.

sürdükleri Anadolu coğrafyasının neredeyse hiçbir yerinde bölgesel düzeyde bir imar faaliyeti veya kültürel etki yapma ihtiyacı duymamıştır. Bunun yerine sadece, satraplık merkezleri veya alt birimleri olarak belirledikleri bazı yerleşimler ile yakın çevrelerini Persleştirme (Persiasnisation) yolunu seçmişlerdir (Dönmez, 2016, s. 22-23).

Hititler ile Mitanniler arasında yapılan anlaşmadan sonra Mithra, Akhamenidler döneminde hem siyasi olarak hem de magi rahiplerinin Babil'den edindikleriyle birlikte Anadolu'da görünmüştür. Armenia yani bugünkü Doğu Anadolu coğrafyasını Babil'den erken ele geçiren Akhamenidler magilerle kendi inançlarını burada yaymaya başlamıştır. Dolayısıyla Mithra ikinci kez Anadolu'ya gelmiştir. Ancak bu gelişindeki etkisi uzun soluklu olmamıştır (Kızıl, 2013b, s. 120). Mithra'nın Anadolu'ya üçüncü gelişi ise Babil'e giden magilerin buradaki inançlarla etkileşime geçip astrolojik özellikler kazanarak Anadolu'ya gelmesiyle olmuştur. Keldanilerden etkilenen bu Mithra, Hitit-Mitanni anlaşması döneminde ve Hint-İran coğrafyasında görülen Mithra'dan farklıydı (İznik, 2002, s. 207-209). Akhamenidlerden önce Mezopotamya'ya geçip buradan edindikleriyle Anadolu'ya sızan ve Armenia coğrafyasına gelen magi rahipleri daha sonra Pontos, Galatia, Frigya ve Lidya içlerine yayılmaya başlamışlardır. Akhamenidlerle birlikte ise İran coğrafyasına benzeyen Kapadokya'ya yerleşerek Mithraizm'i yaşatmaya devam etmişlerdir. Ancak Akhamenidler yukarıda bahsedildiği gibi Anadolu'da düzenli bir imar ve kültür politikası izlemediğinden bu dönem ile alakalı yapılan çalışmalar konuyu aydınlatacak kadar olumlu ve bol veri sunmaktan uzaktır (İznik, 2004, s. 637-638).

Anadolu'ya gelen magilerin bazı avantajları bulunmaktaydı. Pontos ve Kapadokya gibi bölgelerde yerel dinlerin zayıflamış olması, magi rahiplerine kendi inançlarını daha kolay bir şekilde benimsetme imkânı sundu. Galatya, Firigya ve Lidya'ya gelen magiler buralarda yerleşti. Böylelikle Mithra, Anadolu'nun yerel ve Yunan inançlarıyla etkileşime başladı. Akhamenidler döneminde Frigya'da Kibele Kültü ile karşılaşan Mithra, bu kültle etkileşerek tek bir inanç olarak varlığını sürdürmüştür. Mithra inancındaki *taurobolium*⁶ Mithra'nın Kibele ile etkileşimi sonucu ortaya çıkmıştır. (Kızıl, 2013b, s. 120).

Aryan topluluklarından tohumunu alıp Hint ve İran coğrafyasında filizlenen Mithra, Mezopotamya ve Anadolu inançlarıyla etkileşime geçmeye başladıktan sonra Büyük İskender'in meşhur seferi sırasında ölümüyle başlayan Hellenistik Dönem'de (MÖ 323 - MÖ 31) Yunan ve Roma inançlarıyla karşılaştığı görülmektedir. Hellenistik Dönem ile birlikte senkretik bir yapıya bürünmesiyle Mithra'nın etkinliği daha da artmıştır. Özellikle gittiği her yerde güneş ile bağlantılı tanrılarla ilişkilendirilmesi

⁶ Dine yeni giren adayın kurban edilen boğanın altında kanla vaftiz edilip günahlarından arındırılması.

Mithra'nın karşılaştığı topluluklar tarafından daha kolay benimsenmesini sağlamıştır. Hellenistik devletlerin yöneticilerinin birçoğu *Mithra'nın armağanı*, *Mithra tarafından verilen* anlamlarına gelen *Mithradates* unvanını kullanmışlardır. Bu unvanı kullanarak yerel halkın kendi yönetimlerine sadakatini kazanmaya çalışmışlardır (Bivar, 1994, s. 67).

Mithra o dönemki önemli Anadolu inançları gibi kötü bir şöhrete sahip değildi. O iffetli, kutsal, bereketli ve verimli bir tanrıydı. Mithra her ne kadar Roma'da bir gizem dinine⁷ dönüşecek olsa da bu dönemde ilk kez Eleusis, Attis ve İsis-Osiris gibi gizem dinleriyle de karşılaşmıştır. Mithra'nın bu gizemlerle etkileşime geçmeden önce insan şeklinde tasvir edilmediğini Persler dönemi ile alakalı herhangi bir tanrı heykeli, sunak, tapınak ve yazılı kayıt bulunmamasından çıkarabiliriz. Ancak Anadolu'da bu gizemlerle etkileşimi sonucu insan görünümünde karşımıza çıkan Mithra, Doğu'da hayali olan belirsiz kişileştirmelerden sıyrılarak tamamen Batı zevkine hitap edecek kesin şeklini almıştır (Kızıl, 2013b, s. 121-123). Hellenistik dönemde ayrıca Stoa ve Pisagorculuk gibi felsefe sistemleri ile etkileşmiştir. Mithraizm sisteminde İran ve Semitik inançlar ile Pisagor düşüncesi ve Stoa benimsemesinin çok önemli bir yeri olmuştur (Cumont, 1922, s. 37).

Anadolu MÖ I. yüzyılda yavaş yavaş Roma egemenliğine geçerken Anadolu'da bulunan Mithra Kültü de Kilikyalı korsanlar, köleler, Anadolu coğrafyasından gelen askerler ve tüccarlar vasıtasıyla taşındığı Roma'nın Avrupa topraklarına ulaştı (Jones, 1915, s. 755). Burada güneş tanrısı *Sol* ile etkileşime geçmesiyle daha hızlı bir şekilde yayılarak devlet dini hâline geldi. Stoacılığın ahlaki konulardaki felsefi öğretilerini alan Mithra, Roma'da daha kolay bir şekilde üst kesimlerin dini olarak benimsendi. Mithra, Roma'da bir devlet dini hâline dönüşüp siyasi ve askerî gücü de arkasına alarak bir gizem dini biçimde Anadolu'ya dördüncü kez geldi (Kızıl, 2013b, s. 128-133). Roma *cohors*⁸ ve garnizonlarındaki askerler bulundukları her bölgeye Mithras tapınımını da götürerek inancı Anadolu'da pekiştirdiler.

Mithras, Roma'da sadece bu kültü kabul eden erkeklere açık olan tam bir gizem dinine dönüştü. Diğer gizem dinlerinden ayrılan en önemli özelliği halka açık olamamasıydı. Ayrıca başka gizem dinlerini benimseyenler bu dine katılamazdı. Mithra sadece bu dini kabul edenleri onurlandırır. Mithras'ın ibadet yeri olarak kullandıkları mağaralar da herkese açık değildi. Kent dışında açık arazilerde yapılmış ya da kent içerisinde özel bir evin veya kamu binasının içine konuşlandırılmıştı (Dürüşken, 2011, s. 154-155). Roma'da özellikle askerler arasında yaygın bir şekilde tapınılan Mithras askerleri

⁷ Gizem dinleri, kişilerin kendi kararlarıyla seçtikleri tanrılara yaklaşılarak ruhun arındırılmasına olanak tanıyan bireysel bir inanç sistemidir. Her bir gizem dininin kendine özgü bir içeriği ve kendini benimseyenlerin amaç ve istekleriyle örtüşen amaçları vardır. Gizem dinleri ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Burket, 1999.

⁸ Roma döneminde, genellikle aynı sınıftan askerlerin oluşturduğu, standart bir Roma lejyonun onda biri mevcuda sahip askerî birlik.

koruyan savaşçı bir tanrı görünümündeydi. Mithras'ın Roma döneminde Anadolu'ya dördüncü kez gelişinde dikkat edilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. Bu husus, düşman tanrı olarak Anadolu'ya gelen Mithra'nın kurtarıcı bir tanrı olarak varlığını korumasıdır. Nitekim Anadolu'nun Akhamenidler tarafından işgalinde düşman bir tanrı olarak görülen Mithra, Roma işgali sırasında Mithras olarak geldiği Anadolu'da kurtarıcı ve birleştirici bir tanrı olarak karşılanmıştır.

Roma İmparatorluğu'nda ortaya çıkan bir batı kültü olarak Mithraizmin önemli bazı özellikleri Mithra'nın İran köklerinde bulunmuyordu. Roma'daki Mithras'da külte üye kabul ederken bazı aşamaların varlığı, kült öğretisinin kesin gizlilik ilkesi, kült üyelerinin bir araya geldiği mağara benzeri tapınakların olması ve en önemlisi kültün ikonografisi ve özellikle de *tauroktonisi*⁹ kültün batılı bir kült olduğunu söyleyenlerin elini güçlendiren delillerdendi. Bu gibi özelliklerinden dolayı Mithra'nın doğu veya batı kökenli bir inanç olduğu hakkında ciddi tartışmalar yapılsa da kültün Anadolu kökenleri noktasında kimsenin bir itirazı bulunmamaktadır (Ulansey, 1998, s. 9-21; Beck, 2006, s. 28-30). Zira Aryan ırkları temelinde bakıldığında Mithra'nın ilk yazıya geçirildiği yerin Anadolu olduğu ve Roma temelinde de Mithras'ın Kilikya'dan Roma'ya yayıldığı hususunda ortak bir görüş bulunmaktadır.

Roma İmparatorluğu tarafından benimsenip popüler olmasından sonra İran tanrılar meclisinin en tanınmış ilahlarından biri olan (Curtis, 2016, s. 19) Mithra, bir İran tanrısı olarak geldiği Anadolu'da çeşitli inançlardan etkilenmiştir. Bu inançlara baktığımızda Frigya'da Tanrı Attis ve Kibele (Magna Mater) ile, Lidya ve Kommagene'de Zeus ile, Kilikya'da Perseus ve Apollon ile, Kommagene'de yine Apollon ile, Pontos'da tanrı Men ile, Grekler arasında Helios ve Romalılar arasında Sol Invictus ile özdeşleştirilmiştir. Mithra'nın Anadolu'da karşılaştığı bu tanrılarla etkileşime geçmesinde kendisi ile bu tanrıların ortak özelliklerinin bulunması önemli bir etkendi. Mithra ve ilişki kurduğu tanrı aslında iki farklı tezahürün tek bir tanrı olarak yansıması ve resmedilmesi şeklinde biçim bulmuştur (Üzüm, 2016, s. 35-63; İznik, 2008, s. 623-654).

Sonuç olarak Mithra, Aryan toplulukları içerisinde ilk ortaya çıktığı dönemden MS IV. yüzyılda Hristiyanlık karşısında mağlup olana kadar dost, arkadaşlık, güneş, adalet, anlaşma, yemin ve savaş tanrısı olarak farklı anlam ve sıfatlara sahip bir tanrı idi. Genel olarak bakıldığında Mithra öğretisi hakkında kökenlerini aldığı Anadolu, Hindistan ve İran gibi Doğu coğrafyasında yazılı bilgiye ulaşabilirken bir gizem dini hâline dönüştüğü Batı

⁹ Roma İmparatorluğundaki Mithra tapınaklarında görülen boğa öldürme sahnesi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Beck, 2006, s. 190-239.

dünyasında ise yazılı bilgidен ziyade arkeolojik buluntulardan çeşitli bilgilere ulaşmaktayız.

Hitit-Mitanni anlaşmasında yazılı olarak ilk bilgi aldığımız Mithra Hindistan ve İran'da varlığını sürdürürken inişli çıkışlı bir yapıya sahip olmuştur. Başka tanrılarla yan yana yer alarak bazen üst konumlara çıkıp bazen ciddi derecede itibar kaybetse de batıya doğru çıktığı yola devam ederek Anadolu'ya ulaşmıştır. Kaynaklardaki bilgilere göre ilk başlarda Anadolu'nun Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu bölgelerinde daha fazla kabul gören Mithra, magi rahipleri vasıtasıyla doğudan batıya gelirken diğer inançlar ve düşünce sistemlerinden etkilenmiştir. Bu etkileşim esnasında Mithra kendisini benimseyen ve kendi teolojisine katkı sağlayan diğer kültürlere ödünç öğretiler verip kendisi de onlardan yeni öğretiler alan bir tanrı olmuştur. Ancak burada şaşırtıcı olan erkek karakterli bir yapıya sahip Mithra'nın Magna Mater yani Kibele gibi dişi bir tanrıdan ödünç almasıdır. Mithra'nın bu topraklarda diğer dinlerle etkileşimi Anadolu'nun dini ve kültürel çeşitliliğinin de zenginleşmesine hatırı sayılır bir katkı sağlamıştır.

Anadolu coğrafyası en eski dönemlerden itibaren doğu ve batı arasında kültürlerin tanışıp kaynaşarak aktarılmasında çok önemli bir vazife üstlenmiştir. Pers tanrısı olarak Anadolu'ya gelen Mithra hem yerel inançlarla hem de Grek ve Roma tanrılarıyla bu coğrafyada karşılaşmıştır. Hellenistik dönemde Mithra Anadolu'da biçimlenerek yeni ve daha gelişmiş bir kültür hâlinde Roma'ya taşınmış ve yeni özelliklerle tekrar Anadolu'ya gelmiştir. Anadolu'nun Mithraizm üzerindeki en büyük etkisi farklı kültürlerin karşılaşp kaynaşması üzerinde olmuştur. Böylece Mithra kartopu misali Anadolu coğrafyasında karakteri ve karizmasını daha da geliştirerek batıya taşınmıştır. Ancak Anadolu'nun Avrupa ile kıyaslandığında olumsuz bir durumu da bulunmaktadır. Bu da sayısız zenginliklerle dolu Anadolu topraklarında yeterince arkeolojik çalışma yapılmadığından Mithra kültürü hakkında bu topraklarda fazla veriye sahip olmamamızdır.

KAYNAKÇA

- Avesta (2014). *Avesta Zerdüşterin Kutsal Metinleri*. (F. Adsay ve İ. Bingöl, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Beck, R. (2006). *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire – Mysteries of the Unconquered Sun*. Oxford ve New York: Oxford University Press.
- Bilgin, S. (2003). *Zarathuſtra*. İstanbul: Berfin Yayınları.
- Bivar, A. D. (1994). *Towards an integrated Picture of ancient Mithraism*. J. R. Hinnels (Ed.), *Studies in Mithraism içinde* (61-73). Roma: L'ERMA di Bretschneider.
- Bonfante, G. (1978). *The Name of Mithra*. J. Duchesne-Guillemin (Ed). *Études Mithriaques* (Acta Iranica, 17. Première Série. Actes de Congrès, Vol. IV.) içinde (47-58). Leiden: Brill.
- Boyce, M. (1990). *Textual sources for the Study of Zoroastrianism*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Burket, W. (1999). *İlk Çağ Gizem Tapıları*. (B. S. Şener, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Campbell, J. (2015a). *Batı Mitolojisi - Tanrının Maskeleri III*. (K. Emiroğlu, Çev.). İstanbul: Işık Yayınları.
- . (2015b). *Doğu Mitolojisi - Tanrının Maskeleri III*. (K. Emiroğlu, Çev.). İstanbul: Işık Yayınları.
- Cumont, F. (1922). *After Life in Roman Paganism*. New Haven: Yale University Press.
- . (1956). *The Mysteries of Mithra*. New York: Dover Publication.
- Curtis, V. S. (2016). *İran Mitleri*. (F. E. Aslan, Çev.). İstanbul: Phoenix Yayınevi.
- Dönmez, Ş. (2016). *Anadolu ve Ermeniler - Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylasına Büyük Göçü*. İstanbul: Anadolu Öntarih Yayınları.
- Dumézil, G. (1988). *Mitra-Varuna An Essay on Two Indo-European Representations of Sovereignty*. New York: Zone Books.
- Dürüşken, Ç. (2011). *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Eliade, M. (2012). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi. I*. (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- . (2014). *Dinler Tarihine Giriş*. (L. A. Özcan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Frye, R. N. (1975). *Mitra in Iranian History*. J. R. Hinnels, (Ed.), *Mithraic Studies içinde* (62-67). Manchester: Manchester University Press.
- Gershevitch, I. (1959). *The Avestan Hymn to Mithra - With an Introduction, Translation and Commentary*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Goderdzishvili, K. (2012). Pagan Pantheon of Old Kartli and its Defeat by Christianity According to "Life of Saint Nino". *Journal of Education içinde* 1(1), 29-34.
- Güran, S. (2010). *Küçükasya'da Mithras Kültü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hinnels, J. R. (1994). *Introduction: the questions asked and to be asked*. J. R. Hinnels (Ed.), *Studies in Mithraism içinde* (11-17). Roma: L'ERMA di Bretschneider.
- İznik, E. (1999). *Anadolu'da Mithra Kültü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- _____. (2002). 'Magi', 'Magus' ya da 'Magician': Rahipten Büyücüye. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* içinde 1(3), 201-217.
- _____. (2004). Anadolu'daki Gizemli Isık: Mithra. *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri* içinde (633-654). Ankara: TÜKSEV Yayınları.
- _____. (2008). Mithras - Apollon: Hem Doğulu Hem Batılı Bir Anadolu Tanrısı. *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman II. Ulusal Sempozyumu Bildirileri* içinde (623-654). Adıyaman.
- Jones, H. S. (1915). Mithraism. *Encyclopedia of Religion and Ethics* içinde (VIII, 752-759). New York.
- Kızıl, H. (2013a). Hint ve İran Mitolojilerine göre "Mithra". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, (10), 26-41.
- _____. (2013b). Mitra'dan "Mithras'ın Sırları"na Mithraizm'in Kuruluş Serüveni. *Ekev Akademi Dergisi*. Yıl 17, 55, 113-136.
- Korkmaz, M. (2013). *Zerdüşt Dini İran Mitolojisi*. İstanbul: Alter Yayıncılık.
- Russell, J. R. (1990). *Pre-Christian Armenian Religion*. W. Haase (Ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt – ANRW* içinde (II.18.4, 2679-2692). Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Soudavar, A. (2014). *Mithraic Societies From Brotherhood Ideal to Religion's Adversary*. Houston.
- Taraporewala, I. J. S. (2011). *Zerdüşt Dini – Zerdüşt'ün Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*. (N. Damar, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Ulansey, D. (1998). *Mithras Gizlerinin Kökeni Antik Dünyada Kozmoloji ve Din*. (H. Ovacık, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları
- Utrecht, G. (1975). *Mitra in India*. J. R. Hinnels, (Ed.), *Mithraic Studies* içinde (40-53). Manchester: Manchester University Press.
- Üzüm, H. (2016). Mithra her yerde: Mithra Senkretizmi: Mithra'nın Greko-Romen ve Doğu İlahlarıyla Özdeşleştirilmesi. *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (10), 33-65.
- Widengren, G. (1979). *Bâbakîyah and the Mithraic mysteries*. U. Bianchi, (Ed). *Mysteria Mithrae* içinde (675-696). Roma: Brill.
- Wüst, E. (1932). Mithras. *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* içinde (15.2, 2131-2155). Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag.
- Vermaseren, M. J. (1963). *Mithras, The Secred God*. London: Chatto & Windus.
- Yıldırım, N. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- _____. (2016). *İran Kültürü Zerdüşt'ten Firdevsî'ye Sadi'den Şamlu'ya İran'ın sözlü ve Yazılı Kaynakları*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık